

Ә.КЕРІМҰЛЫ
А.МҰСТАФА

«ҚҰТАДҒУ БИЛІК» ЖӘДІГЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ МЕН ТІЛІ ТУРАЛЫ
ҚЫСҚАША МАҒЛҰМАТТАР

В статье приводятся краткие сведения о языке и истории изучения древнейшего литературного памятника на тюркском языке – поэма Юсуфа Баласагунского «Кутадгу билиг» (XI в.) К статье приложены образцы из текста памятника – транскрипция и перевод на казахский язык.

Makalede Yusuf Has Hacib'in "Kutadgu Bilig" eserinin araştırılması ve dili hakkında kısaca bilgiler verilmektedir. Ek olarak yazı metinleri, transkripsiyonu ve tercümesi sunulmaktadır.

X-XII ғасырлар аралығында түркі халықтарының әдебиеті, мәдениеті Қараханидтер мемлекетінің құрылуымен және оның ислам дінін қабылдауымен тығыз байланысты. Бұл мемлекеттің құрамына енген тайпалардың кімдер екені және қағандарының қай тайпадан шыққандығы күні бүгінге дейін дәл айқындалып біткен жоқ [1,70]. Әйтсе де Қараханид династиясы құрылғанға дейін осы территорияда мекендеген тайпалар белгілі. VIII ғасырда Іле мен Шу аралығында түргештер көшіп жүрді. Олардың орталығы Шу бойындағы Суяб қаласында болды. «Түргеш князьдарының ішіндегі ең мықтысы Сулу болды», – деп жазды В.В.Бартольд [2,34].

Бұл кезде Талас ойпаттарынан Шығыс Түркістандағы Тарим өзеніне дейінгі екі аралықта қарлұқтар өмір сүрген. Олар 766 жылы Түргеш қағандығын құлатып, Жетісуда өкімет билігін өз қолдарына алады. Қарлұқтардың кезінде мұнда Шығыс Түркістаннан көптеген ұйғырлар қоныс аударады. «Худдуд-ал алем» авторының жазуына қарағанда, қарлұқтар егіншілікпен, аңшылықпен және мал шаруашылығымен айналысқан мәдениетті халық болған [3, 78; 83].

Тараз маңы мен Ыстықкөлдің солтүстік шығысында чығылдар, Жетісудың оңтүстік батысында тухси, арғу т.б. тайпалар мекендеген [3, 83].

«Алғашқыда Қараханидтер мемлекетінің территориясы Қашқардан Исфиджабқа (Сайрамға) дейін созылған; екі орталығы болған: олар Жетісуда – Баласағұн, Шығыс Түркістанда – Қашқар [4, 75].

Жетісуда өздерінің өкімет билігін нығайтып алғаннан соң Қараханидтер X ғасырдың аяғында Орта Азиядағы Саманидтер мемлекетіне жорығын бастайды. Боғра хан әуелі Исфиджабты, одан соң 992 жылы Самарқанд пен Бұхарды бағындырады. Бірақ бұл жолы олар басып алған жерлерін ұстап тұра алмады. Саманидтер аз уақытта Бұхарды өздеріне қайтарады. Әйтсе де араға бірнеше жыл салып, Қараханидтер 999 жылы Самарқанд пен Бұхарды қайтадан жаулап алады [5, 76]. Ол кездегі мемлекеттің астанасы Бұхар болып саналады, ал XII ғасырдан бастап Қашқар қаласы болады [4, 75].

Қараханидтер мемлекетінде жазу-сызу өнері мықтап дамыды. Ұйғыр және араб алфавитімен әдеби, ғылыми және діни шығармалар жазыла бастады. Шу алқабындағы Баласағұн қаласының тұрғыны Йусуфтың «Құтадғу білік» атты көлемді шығармасы да осы дәуірде дүниеге келді. Поэма 1069-1070 жылдары жазылған. Автордың айтуынша, 18 айдың ішінде жазып біткен. Ол бұл поэманы Қашқар қаласында жазып, Шығыстың билеушісі Боғра ханға тарту етеді. Хан ризалық білдіріп, оған «Хас Хаджиш» (Хан сарайының қызметкері) деген атақ берген.

Академик А.Н.Кононовтың айтуынша, поэма авторы туралы дерек жоқтың қасы. Қазіргі кезде белгілі тарихи еңбектер мен библиографиялық анықтамалықтарда ақынның өміріне, шығармасына байланысты ешқандай мәлімет кездеспейді екен.

«Құтадғу білік» 85 тараудан тұрады. Онда 6520 бәйіт қамтылған. Поэманың алдында екі кіріспе бар: біреуі – қара сөзбен, екіншісі – өлеңмен жазылған (77 бәйіт). Соңында үш қосымша берілген. Ол қосымшалар былай аталады:

1. Жігіттікке өкініш, қарттық хақында айтады;
2. Заманның бұзылғанын, достардың жапасын айтады;
3. Кітап иесі Йусуф Ұлық Хаджиш өзіне ақыл-кеңес береді.

Өзі туралы аздаған мәліметтерді автор поэманың кіріспе бөлімі мен қосымша тарауларда айтады. Қара сөзбен жазылған тарауда былай дейді: «Бұл кітапты жазушы Баласағұнда туылған сабырлы кісі еді. Кітапты Қашқар елінде бітіріп, Шығыс мәлігі Тавғач Бұғра хан құзырына келтірді. Мәлік Бұғра хан оны құрметтеп, ұлықтап «Хас Хаджиш» деген атақ берді. Осыдан кейін (оның) Йусуф Ұлық Хас Хаджиб атағы жер жүзіне тарап кетті» [6, 2].

Осы дәуірдегі жазба мұраларды ұзақ жылдар бойы шұқшия зерттеген белгілі ғалым Әмір Нәжіп: «Автор поэманы Шу бойында орналасқан Баласағұн қаласында бастап, түркі әлемінің сол кездегі мәдени орталықтарының бірі Қашқарда аяқтаған» – деген болжам айтады [7, 7]. Осы болжам шындыққа жақындайды.

«Құтадғу біліктің» үш түрлі көшірмесі бар. Олар: Вена (немесе Герат) нұсқасы, Каир нұсқасы, Наманган (немесе Ташкент) нұсқасы деп аталады. Венадан табылған варианты 1439 жылы Герат қаласында ұйғыр әршімен көшірілген. Қазір Венада сақтаулы. Каир және Наманган нұсқалары араб әршімен жазылған. Алғашқысы 1896 жылы Каирде табылса, соңғысы 1913 жылы Наманган қаласынан табылған. Бұлар қазір Каир және Ташкент қалаларында сақтаулы.

Вена нұсқасын 1870 жылы алғаш рет венгер ғалымы Г.Вамбери, ал 1890 жылы орыс ғалымы В.В.Радлов бастырды. Түрік ғалымы Р.Р.Арат үш қолжазба бойынша толық мәтінін құрап, оны латын әршімен транскрипциялап, 1947 жылы Істамбул қаласында бастырды [6]. Түрік тіліне

аударып, 1959 жылы жариялады [8]. Ғалым поэманың сөздігін де жасап кеткен екен. Қайтыс болғаннан кейін 1979 жылы жеке кітап болып, ол еңбегі де жарық көрді [9].

Осы басылымдар негізінде «Құтадғу білік» тілі, стилі, көркемдік тәсілдері, Орта Азияда кейінгі ғасырларда жазылған ескерткіштерге тигізген әсері мен қазіргі түркі тілдеріне қатысы тұрғысынан зерттеле бастады.

С.Е.Малов «Памятники древнетюркской письменности» (М.–Л., 1951) деген еңбегінде «Құтадғу біліктен» бірнеше үзінділер берген. Ол үзінділерді латын әрпімен транскрипциялап, орыс тіліне аударған. Қорытындысында графикасы мен тілі туралы құнды ескертулер жасаған.

1970 жылы 2-4 маусым аралығында Санкт-Петербург қаласында өткен IV Түркологиялық конференция поэманың 900 жылдығына арналды. Осы конференцияда А.Н.Кононов «Слово о Юсуфе из Баласагуна и его поэме «Кутадгу билиг» деген тақырыпта баяндама жасады. Кононовтың баяндамасы мен конференция материалдары «Советская тюркология» журналының 1970 жылғы 4 санында жарияланды.

Өзбек ғалымы Қ.Каримов «Құтадғу білік» мәтінін орыс әрпімен транскрипциялап, өзбек тіліне жолма-жол аударды [10].

1984 жылы Қытайда Ұлттар баспасынан латын әрпімен жасалған транскрипциясы мен ұйғырша аудармасы жеке кітап болып басылып шықты. Ақын Асқар Егеубаевтың аудармасымен 1986 жылы Алматыда қазақ тілінде де жарық көрді.

Түркітанушы ғалым Ә.Құрышжанов та поэманың Наманган нұсқасын қазақ тіліне аударды [11]. Белгілі пығыстанушы ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор Ә.Дербісәлиев «Құтадғу білік» туралы жазылған бір мақаласында дастанның тілі туралы, елші жайлы, әміршінің міндеттері деп аталатын тарауларынан үзінділер алып, қазақ тіліне аударып берген [12, 108].

Бүкіл түркі халықтарына ортақ бұл асыл мұраның қазақ халқының мәдениеті мен әдебиеті тарихына қатысы туралы бірсыпыра маңызды мәселелер Б.Кенжебаев, Р.Бердібаев, Х.Сүйінішәлиев сынды ғалымдарымыздың зерттеулерінде, оқулықтарында да сөз болады.

Х.Сүйінішәлиевтің «Ғасырлар поэзиясы» деп аталатын зерттеуінде дастанда кездесетін бірқыдыру нақыл сөздер қазақ тіліне жатық аударылған. Бұл мұраны: «Орта ғасырдағы көптеген ру, тайпа тілдерін бір ізге салып, қалыптасуына, әдеби тілдің негізін қалауға дастанның қосқан үлесі орасан», – деп бағалайды [13, 121].

«Құтадғу білікті» зерттеу ісіне Ә.Нәжіптің қосқан үлесі аса зор. Көлемі 400 беттен асатын араб әрпімен жазылған екі нұсқаны жай оқып пығудың өзіне қанша уақыт, қанша күш-жігер жұмсалатыны айтпаса да түсінікті! Ғалым алдымен Каир және Наманган нұсқаларын бір-бірімен

салыстыра оқыш шығыш, араларындағы графикалық, фонетикалық, грамматикалық және лексикалық айырмашылықтарды анықтап, оның себептерін көрсетіп берді [7, 6-24].

Екінші бір монографиясының кіріспе бөлімінде VI-XI ғасырлар аралығында Жетісу өңірінде болған тарихи-әлеуметтік жағдайларға қысқаша шолу жасай келе, «Құтадғу біліктің» зерттелуі, көлемі (бәйттер саны), мазмұны, оның берілу тәсілі туралы баяндайды да, тілі туралы өз көзқарасын білдіреді. Соңында осы ескерткіштен 7 үзінді берілген. Алдымен араб әршімен жазылған түпнұсқа, одан соң олардың транскрипциясы мен орысша аудармасы, әр мәтінге байланысты қысқаша лексика-грамматикалық түсініктеме берілген. Көне мұралар тілін зерттеуде ғалым қолданған бұл әдіс-тәсілдер жас ғалымдар үшін үлгі-өнеге болары сөзсіз [14, 58-105].

«Құтадғу білікте» түркі халықтарының тарихы мен тілі, мәдениеті мен педагогикасы, философиясы мен экономикасы, сондай-ақ елтану, қоғамтану салалары бойынша толық мәліметтерді табамыз.

1972 жылы «Жалын» журналының 4-санында Ә.Нәжіптің «Терең тамырлар» деп аталатын проблемалық мақаласы жарық көрді. Онда автор: «Түркі тілінде жазылған ең алғашқы әдеби мұралардың отаны – Жетісу өлкесі (Қазақстан) болды», – дей келе ойын былайша сабақтайды: «Ал сол көне мұралардың қазақ тілі мен әдебиетіне тікелей қатынасы қаншалық деген мәселеге келсек, қазіргі қазақтардың ата-бабалары Алтын Орда халқының ең қомақты, ең негізгі бөлігін құрағаны белгілі. Кейініректе қазақ халқының құрамына енген рулар өз кезінде Еділ бойында, Солтүстік Хорезмде, мәмлүктік Мысырда елеулі тарихи рөл атқарды. Сол өлкелерде туған мәдени ескерткіштерді жасауға тікелей ат салысты. Мұның бәрін зерттемесек, білмесек – қазақ халқы мәдениеті мен әдебиетінің, тілінің тарихы жайлы түсінігіміз бір жақты, олқы болған болар еді».

«Құтадғу білік» XI ғасырда Шу бойындағы Баласағұн қаласында түркі тілінде жазылса, XII ғасырда Сырдарияның төменгі жағында қышпақ-оғыз әдеби тілінде Қожа Ахмет Ясауи бабамыздың «Хикметтері» жазылды. Құтб деген ақышымыз 1342 жылы Әзербайжанның ұлы ақыны Низамидің «Хұсрау мен Шырын» деп аталатын романын Алтын Орда территориясында оғыз-қышпақ әдеби тіліне аударып бітсе, 1391 жылы Сәйф Сарайи Сағдидің «Гүлстаны» Египетте парсы тілінен қышпақ-оғыз әдеби тіліне тәржімелеген еді.

XI-XIV ғасырларда осы ұлан байтақ территорияда жазылған мұралардың қазақ тілінің, әдебиетінің, мәдениетінің тарихына тікелей қатысы бар екені даусыз. Солай бола тұрса да әлі де табылмай жатқан қыруар нұсқаларды іздестіру жұмысын былай қойғанда, қолда бар мұраларды игеру, зерттеу, жариялау ісі туыстас өзге түркі тілдес елдерге қарағанда бізде кенжелеп келе жатқан сала екендігі біраздан бері айтылып та, жазылып та келе жатыр.

Елімізден, жерімізден шыққан атақты адамдарды танып-білу, олардың ғылыми мұраларын игеру, ғылымдағы үлесін атап көрсету, жас ұрпаққа таныстырып отыру, оқыту, үйрету әрбір мәдениетті елдің абзал парызы.

Бұл поэманың тілі туралы айтылған әр түрлі пікірлер бар. Поэма авторы қара сөзбен жазылған кіріспеде былай дейді: çin-ü maçın ‘alimleri ve hakimleri kamuğ ittifak boldılar kim meşrik vilayetinde kamuğ türkistan illerinde buğra han tilinçe türk luğatinçe bu kitabdm yaksırak hergiz kim erse tasnif kılmadı [6, 2-3]. «Шын-Мапшын ғалымдары мен данышпандарының бәрі (мынадай) келісімге келді: Шығыс уәләйатында, барлық Түркістан елдерінде Бұғрахан тілінде, түрк сөзімен бұл кітаптан жақсырақ (кітапты) ешкім ешқашан жазған емес». Кіріспе авторының «Бұғрахан тілі» деп отырған тілі ғылыми еңбектерде «Қараханид түріктерінің тілі» немесе «Хақан түріктерінің тілі» деп те аталып жүр. «Хақан тілі» деп аталатын тіл М.Қашғари сөздігінде де бар екен. Ғалым сол дәуірдегі бірнеше тайпалар тіліне сипаттама бере келе: Bunların en açık ve en tatlısı “خاقانیه Хаканије = Hakanlılar” halkının dilidir [15, 1, 30]. «Бұлардың ең таза және (құлаққа) ең жағымдысы хақан халқының тілі», – дейді.

С.Е.Малов көне ұйғыр тілінде жазылған дейді [16]. Ә.Нәжіптің пікірінше қарлұқ-ұйғыр тілінің негізінде жазылған [14, 34]. Н.А.Баскаков та осы пікірді қолдайды [17, 168].

Бұл ескерткіштің тіліне байланысты басқа да пікірлер баршылық. Негізгілерін келтірумен шектелдік.

Тарихшылардың айтуынша, Қараханидтер иелігінің шығыс бөлігінде қарлұқ, ұйғыр, яғма, чығыл, түргеш, оғыз-түркмен, қыпшақ, қаңлы тайпалары өмір сүрген. Қараханид түріктерінің тілінде жазылған ескерткіштер, – солардың бірі және бірегейі «Құтадғу білік» те осы аталған тайпалар тілінің негізінде жазылған. Сондықтан Хақан тілі немесе Бұғрахан тілі Қараханидтер династиясына бағынған халықтардың бәріне бірдей түсінікті болған. Осыған байланысты Ә.Нәжіптің мына пікірін де өз сөзімен келтіре кетуді жөн көрдік: «Язык памятника относится к *д-группе* тюркских языков. Он содержит значительное количество архаических элементов как в лексике, так и в грамматике. Арабо-персидских элементов очень мало. Значительное количество слов, как общий тюркский фонд, совпадает с *кыпчакскими*» [14,31].

Бұл пікірдің дұрыстығына «Құтадғу біліктен» алынған мына үзінділерді оқу арқылы да көз жеткізуге болады. Осы үзіндіде қолданылған сөздердің бірсыпырасы қазіргі қазақ тілінде қолданылады.

«Құтадғу біліктен» үзінділер¹
يٰنكلوق اغبرليقين تنورلايور بليک بيرلا

I. МӘТІН

اوقوش قيда بولسا اولوغلوق بولور
بليک کيمدا بولسا بڭوکلوک الـسور

اوقوشلوق اوقار اول بليکليک بلير
H23/14 بليکلي اوقوغلي تيلاک کا تکير

بليک معنی سی بيل نيکو تير بليک
H24/1 بليک بيلسا اوترو يرار ايرده ايک

بليکسيز کشی برجا ايکليک بولور
ايکيک ايملاماسا کشی ترک اولور

يورى اى بليکسيز ايکينک نى اوتا
بليکسيز اوتين سين اى بيلکا قتا

اوقوش اول بوروندوق انى بيتسا اير
تيلاک کا تکير اول تومن آردو يير

اوقوش بولسا ايرکا کور آسغى اوقوش
24/5 بليک بيلسا اوترو بولور اير کشوش

Йаңлуқ ағырлықын танурлайур билиг бирлә

II. ТРАНСКРИПЦИЯ

Уқуш қайда болса улуғлуқ болур
Билиг кимдә болса, бәзүгүлүк алур

Уқушлуғ уқар ол, билиглиг биләр
Билигли, уқуғлы тиләкгә тәгир (H23/14)

Билиг мә’ниси бил, негү тер билиг
Билиг билсә өтру йырап ердә иг (H24/1)

¹ Бұл үзінділер Ә.Нәжіптің транскрипциясы бойынша беріліп отыр. Қараңыз: Ә.Н.Наджиб. Регионы и этапы формирования тюркских письменных языков и литератур. Стр.66-84.

Билигсиз киши барча иглиг болур
Игиг емләмәсә киши тәрк өлүр

Йуры, ей билигсиз игиңни ота
Билигсиз утын сән, ей билгә кута

Оқуш ол бурундук, аны йетсә ер
Тиләктә тегир ол, түмән арзу йер

Уқуш болса ергә, көр, асғы өкүш
Билиг билса өтрү болур ер көшүш (Н24/5)

Адамның қадірін біліміне қарай біледі

III. АУДАРМА

Ақыл қайда болса, ұлылық болар,
Білім кімде болса, биіктік алар (табар).
Ақылды ұғар, білімді білер,
Білімді, ақылды тілекке жетер.
Білім мағынасын біл, не дейді білім:
Білім білсе соң адамнан ауру жырақтар (қапар).
Білімсіз кісілердің баршасы дертті болар,
Ауруды емдемесе, кісі тез өлер.
Бар, ей білімсіз, ауруыңды емде,
Білімсіз – надан, білімді – бақытты.
Білім ол мұрындық, оны ұстай алса ер,
Барлық мақсат-мұратына қол жеткізер.
Ақыл болса ерде, көр, пайдасы көп,
Білім алса, соңынан құрметке бөленер.

تىل ايردامى اسغن مونلارين سوزلايور

II. МӘТІН

اوقوشقا بىلىك كا بو تىلماجى تىل
يروتاجى ارنى يوريق تىلنى بىل H24/8

كشيك تىل آغىرلار بولور قت كشى
كشيك تىل اوجوزلار يريرار باشى

تىل ارسلان تورور كور ايشيك دا يتور
ايا اقلوك ارسىق باشىنكنى ييــــدر

تىل ارسلان تورور كور ايشيك دا يتور
ايا اقلوك ارسىق باشىنكى يىيىدر

مىنى امكاتور تىل ايدى اوڭ تىلىم
باشىنك كىماسو نى كىسايىن تىلىم

سوزونكى كوزازكىل باشىنك پىرماسون
تىلىنكى كوزازكىل تىشىنك سىنماسون

بودون تىلى يىقلاق سىنى سوزلاڭاى
كشى قىلىقى كىرتوج ايتىنكى يىكاى H24/14

بىلىكلىك بىلىك بىردى تىلكا بىشىغ
ايا تىل ايدىسى كوزازكىل بىشىغ

ايسانلىك تىلاسا سىنىك بو اوزونك
تىلىنكدا جىقارما پىراغىسىز سوزونك

بىلىب سوزلاسا سوز بىلىك كا ساتور
بىلىكسىز سوزى اوز بىشىنى يىيور

اوڭوش سوزدا آرتىق آسىغ كورمادىم
بىنا سوزلامىشى دا آسىغ بولمادىم

اوڭوش سوزلاما سوز بىرار سوزلا آر
تومن سوز توكونىن بىر سوزدا ياز

كشى سوز بىلا قوبتى بولدى ملك
اوڭوش سوز بىشىغ بىر كا قىلدى كولك

اوڭوش سوزلاسا يىنكشادى تىر تىلىك
بىنا سوزلاماسا آغىن تىر تىلىك

قلى منداغ اسا يوروق اوتىرو اور
يوروق اوترو اورسا كىشىك يوقلا تور

تىلىغ كذ كوزازكىل كوزالدى باش
سوزونكى قىسور غىل اوزاتىلدى ياش

تىل آسىغى تىلىم بار باسنىما اوڭوش
ارا اوڭدىلور تىل آرا مىنك سوڭوش

نجا منداغ ارسا بليپ سوزلا سوز
سوزونك بولسو كورسو قرا غوقا كوز

بليكسيز قرا غو تورور بلكولوك
يورى اى بليكسيز بليك آل اولوك

توغو غلى اولور كور قلىر بلكوسوز
سوزونك اذكو سوزلا اوزونك اولكوسوز

ايكى نك بىلا ار قريماز اوزى
بىر اذكو قلىنجى بىر اذكو سوزى

كشى توغدى اولدى سوزى قلىدى كور
اوزى باردى ينگلوق اتى قالىدى كور

تريكليك تىلاسا اوزونك اولماكو
قلىنجينك سوزونكاذكو توت اى بوكو

تيلغى اوكدوم آنجا آرا سوكتوكوم
H26/2 تىلاكيم سوز اردى سنكا يوردوكوم

Тил ердәми асғын мунларын сөзләйүр

ТРАНСКРИПЦИЯ

Уқушқа, билигкә бу тилмачы тил
Йарутачы ерни йорық тилни бил

Кишиг тил ағырлар булур қут киши
Кишиг тил ужузлар, йарыр ер башы

Тил арслан турур, көр, епикдә йатур
Айа еўлүг арсық башыңны йейдур

Тилин әмгәтмиш ер негү тер, епит
Бу сөз ишгә тутғыл, өзүңгә иш ет

Мәни емгәтүр тил еми өг тәлим
Башым кесмәсү ни, кесайин тилим

Сөзүңни көжәзгил, башың бармасун
Тилиңни көжәзгил, тыпың сынмасун

Боџун тили йаўлақ сәни сөзләгәй
Киши қылқы киртуч, етиңни йегәй

Билиглиг билиг берди тилгә бышығ
Әйә тил еџи си, көжәзгил башығ

Есанлик тиләсә сәниң бу өзүң
Тилиңдә чықарма иарағсыз сөзүң

Билип сөзләсә сөз билигкә санур
Билигсиз сөзи өз башыны йейүр

Өкүш сөздә аргуқ асығ көрмәдим
Йәнә сөзләмишидә асығ булмадым

Өкүш сөзләмә сөз, бирар сөзлә аз
Түмән сөз түгүнин бу бир сөздә йаз

Киши сөз билә қошты, болды мәлик
Өкүш сөз башығ йерга қылды күлик

Өкүш сөзләсә йаңшади тер тилиг
Йәнә сөзләмәсә, ағын тер тилиг

Қалы мундағ ерсә йорық отру ур
Йорық отру урса кишиг йоқлатур

Тилиг кәз көжәзгил, көжәзилди баш
Сөзңни қысурғыл, узатылды йаш

Тил асғы тәлим бар, басынма өкүш
Ара өгдилүр тил, ара миң сөкүш

Иәнә мундағ ерсә, билип сөзлә сөз
Сөзүң болсу көрсү қарағуқа көз

Билигсиз қарағу турур бәлгүлүг
Йуры, ай билигсиз, билиг ал үлүг

Туғуглы өлүр көр, қалыр бәлгүсүз
Сөзүң әжгү сөзлә, өзүң өлгүсүз

Ики нәң бирлә ер қарымас өзи
Бир әжгү қылынчы, бир әжгү сөзи

Киши туғды, өлди, сөзи қалды, көр
Өзи барды йаңлуқ, аты қалды, көр

Тириглик тиләсә өзүң өлмәгү
Қылынчың, сөзүң әзгү тут, ай бөгү

Тылығ өгдүм анча, ара сөктүгүм,
Тиләким сөз ерди, саңа йөрдүгүм (Н158-181)

Тіл өнері, пайда-зиянын сөйлер

АУДАРМА

Оқуға, білімге тілмәш бұл тіл,
Адамға білім берген тіл қадірін біл.
Кісіні тіл сыйлы етер, болар (ол) бақытты кісі,
Кісіні тіл қадірсіз етер, ер басын жарар.
Тіл арыстан, көр есік (алдында) жатыр,
Ей, үй иесі, алданба (сақтан) басыңды жер.
Тілінен азап шеккен ер не дер, тыңда,
Бұл сөзді іске асыр, өз пайдаңа істет.
Мені өте көп азаптар тілім,
Басымды кеспесін тілімді кесейін.
Сөзіңе сақ бол, басың кетпесін,
Тіліңе сақ бол, тісің сынбасын.
Халық тілі жаман (сыртыңнан) өсектейді,
Кісі табиғатында күншіл, етіңді жейді.
Білімді (Алла) тілге жақсы білім берді,
Ей, тіл иесі, басыңды сақта.
Есендік тілесең, сен өзің,
Тіліңнен шықпасын жарамсыз сөзің.
Біліп сөйлесе сөз даналық саналар,
Наданның сөзі өз басын жер.
Көп сөзде артық пайда көрмедім,
Және көп сөйлегеннен пайда ташпадым.
Көп сөйлем сөз, бірер сөйле аз,
Түмән (он мың) сөз түйінін бір сөзбен жаз.
Кісі сөзбен көтерілді болды мәлік,
Көп сөз басты жерге (әкеліш) иеді.
Көп сөйлесе, мылжың (бөспе) дер,
Сөйлемесе, мылқау (тілі жоқ) дер.
Егер олай болса, ашық-анық (тура) сөйле,
Тура сөз кісіні жоғарылатар.

Тіліңе сақ бол, сақталды бас,
Сөзінді қысқарт, ұзартылды жас.
Тіл пайдасы көп бірақ мұнымен өзіңді жұбатпа,
Бірде мақталар тіл, бірде мың датталар.
Егер мұндай болса, біліп сөйле сөз,
Сөзің болып, көрсін соқырға көз.
Білімсіз жалшыға мәлім, соқыр ол,
Кел, ей білімсіз, білімнен үлес ал.
Туылған өлер, көр, белгісіз болып қалар,
Жақсы сөз сөйле, өзің өлмейсің.
Екі нәрсемен ер қартаймас өзі,
Бірі – ізгі қылығы (ісі) бірі – ізгі сөзі.
Кісі туады, өледі, сөзі қалады, көр,
Өзі өледі адамның, аты қалады көр.
Мәңгі өлмеуді тілесең өзің,
Ей дана, жақсы болсын ісің мен сөзің.
Тілді біраз мақтадым, арасында даттадым,
Тілегім: сөз туралы осы айтылғандарды саған аңлату
еді.

كتاب ايديسى اوزينكا عذر ايور

III. МӘТІН

تيلاکيم سوز ايردى اي بيلکا بکو
H26/11 کيدين کلديجیکا اوزوم سوزلاکلو

اوقوش کلدى اوترو ايور بوترو کور
سوزونک بولسا ينگلوق سنکا بولغا کور

بودون تیلی یقلاق سینی سوزلاکای
کشی قیلقی کیرتو ایتینک نی بیکای

بقا کوردوم ايرسا بيک ينگ بولدى يوک
اوزوم ایدی سوزلا سوزونک بارى توك

نيکولوک تيسا سن آيايين سنکا
سوزومنی آيايين ای ارسیک تونکا

بو ينگلوق آتی بولدى ينگلوق اوجون
بو ينگلوق اورولدى بو ينگلوق اوجون

ينکلماز کشی کيم ابو بير منکا
ينکيلميش تومان مينک آيايين سنکا

Блікәк айды аз Бліксіз аок—ш
ақшос соз аокш бил ақшослос қшос

Бліксіз Блікәк қ болды ығы
Бліксіз Блікәк қ қылды жоғы

қшы да қшы адрокы бар тлім
бо адрок блкі дін айор бо тлім

Блікәк қ созладім аш бо созром
Бліксіз созынн биломаз бо озром

Бліксіз билә һіч созром юқ мнәк
ай билқ озром аш тбоғны сінәк

созром созламшқә снқә әмәнә
озром әдрә қолды снқә аш мо

созрок созладәжі азәр һәм ызәр
ақшослос аштсә әнкәрор һәм тозәр

борондоқлоғ әл созтәқә борнә тк
борор қнқә ытсә ттәір боыннә тәк
Бліб созладәжі қшы бар аокш
әннә билдәжі әр мнқә қд қшос

қмоғ әкәләк ләр биләк әсғәнә әл
Блікәләр биләк билә болды мшл қәк қә йәл

Биләк билә созлә қмоғ созннә с—н
Биләкн бдәк бил қмоғ созннә снн һәр билқә соз

Бәшәл қәкдін әннә ығыз билқә соз
сознә билә ынқәләк әғәір қылды әл

қшы қәккә төбәсәз тәкәіз торор
Блқәк йәнқә сәннә төбннә йәтәор

тәкәіз дін ыққәрсә йәнқә қшәнә
қәк йәнқә болсон қәк сәй тәшнә

ығыз бил қтннәқә әлтән тәш әл
қәл ықсә блқәрбшннә тош әл

بلىك لىك جىقارماسا بلكين تىلپن
پروتماز آنك بىلكى يتسا يىلپن

اوقوشلى بىلكى اىدى اذكو نـــــــــــــــــك
قلى بولسانك ايشلات (اوجوب) كوك كا تنك

نىكو تير اشىتكىل بو ايل كند بىكى
اوقوش قا بلىك كا يتورميش اوكى

آزون توتقوغا اوقوشلوغ كـراك
بودون بسقوغا اوك كراك هم يوراك

اوقوش بىرلا توتى آزون توتغوجى
بلىك بىرلا بستى بودون بسغوجى

آزون قا ابا كىلمشىندا بىـــــــــرو
اوقوشلوغ اوترو كلى اذكو تورو

قاىو اوزتا ايرسا بو اذتا بورون
بلىك لىك كا تكدى بذكراك اورون

اوقوش بىرلا اسلور كشى ارتاقى
بلىك بىرلا سوزلور بودون بولغاقى

بو ايكىنى ايتوماسا قوذغىل بلىك
قىلچ قا تكىركىل سن اترو الـك

بكو بلكا بلكار بودون قا بشى
بودون باسقوغا ار بىلك بىلسا كذ

بوايكى بىرىكسا بولور بولور ار توكال
توكال ار آزونوغ تمام ير توكال

آبانك ايكى آزون قولور ارسا سن
اوتى اذكولوك اول قىلدر ارسا سن

قلى اذكو بولماق تىلاسا ســـــــــن
يورى اذكولوك قىل كىلدى سوزوم

كشى منكو بولماز بو منكو اتى
آنىك منكو قالى بو اذكو اتى

اوزونك منكو ارمز آتيناك منكو اول
آتيناك منكو بولسا اوزونك منكو اول

Китаб иҗиси өзиңә ’уҙр айур

Ш. Т Р А Н С К Р И П Ц И Я

Тиләгим сөз ерди, ей билгә бөгү
Кежин келдәчигә өзүм сөзләгү (189)

Уқуш келди өтрү, айур: бүтрү көр
Сөзүң болса йаңлуқ сәңә болға көр

Боғун тили йаўлақ, сәңи сөзләғай
Киши қылқы кергү етиңни, йәғай

Бақа көрдүм ерсә йениг болды йүк
Өзүмни айды сөзлә сөзүң, бары төк

Негүлүг тесә сән айайын сәңә
Сөзүмни айайы, ей әрсиг тоңа

Бу йаңлуқ аты болды йаңлуқ үчүн
Бу йаңлуқ урулды бу йаңлуқ үчүн

Йаңылмаз киши ким, айу бер мәңә
Йаңылмыш тўман миң, айайын сәңә

Билиглиг ежи аз, билигсиз өкүш
Уқушсуз өкүш, бил, уқушлуғ көшүш

Билигсиз билигликә болды йағы
Билигсиз билигликә қыды чоғы

Кишидә киши ағзруқы бар тәлим
Бу ағзрук билигдин, айур бу тилим

Билиглигә сөзләдим ош бу сөзүм
Билигсиз тилини билүмәз өзүм

Билигсиз билә хеч сөзүм йоқ мениң
Ей билгә, өзүм ош топуғны сениң

Сөзүм сөзләмишгә сәңә иймәнү
Өзүм уңры қылды сәңә ош муну

Сөзүг сөзләдәчи азар хәм йазар
Уқушлуғ ешитсә оңарур түзәр

Бурундуклуғ ол сөз теүи бапы тег
Барур қанча йатса тәтир бойны тег

Билип сөзләдәчи киши бар өкүш,
Аны билдәчи ер мәңә кәж көшүш

Қамуғ аңгүлүкләр билиг асғы ол
Билиг бирлә болду масал көкгә йол

Билиг бирлә сөзлә қамуғ сөзни сән
Билигни бәжүг бил қамуғ өзни сән

Йашыл көкдин енди йағыз йергә сөз
Сөзи бирлә йаңлуқ ағыр қылды өз

Киши көңли түпсиз теңиз тәг турур
Билиг йүнхү саны түбиндә йатур

Теңиздин чықармаса йүнхү киши
Керәк йүнхү болсун, керәк сай тапы

Йағыз йер қатыңқы 'алтун таш ол
Қалы чыкса, бегләр башында туш ол

Билиглиг чықармаса билигни тилип
Йаруғмаз аның билги йатса йылын

Уқушлы, билигли ежи аңгү нәң
Қалы булсаң ишләт учуп көккә тәң

Негү тер ашитгил бу ел-кәнт беги
Уқушқа, биликә йегүрмиш өги

Ахун туғуқа ер уқушлуғ керәк
Боғун басғуқа өг керәк хәм йүрәк

Уқуш бирлә тутты ахун тутғучы
Билиг бирлә басты боғун басғучи

Ахунқа аша келмишиндә берү
Уқушлуғ өтрү келди әзгү төрү

Қайу өздә ерсә бу күндә бурун
Билиглигкә тегди бөжүтрак орун

Уқуш бирлә еслүр киши арғағы
Билиг бирлә сүзлүр боғун булғақы

Бу иккин етүрмәсә қозғыл билиг
Қылычка тегүргил сән өтрү елиг

Бөгү билгә белләр бөжунқа башы
Қылып бирлә етмиш билигсиз иши

Ахун тутғуқа ер уқуш билсә кәж
Бодун басқуға ер билиг билсә кәж

Бу ики бириксә болур ер түгәл
Түгәл ер ажунуғ тамам йер түгәл

Апаң икки ахун күлүр ерсә сән
Оты езгүлүк ол, қылуғ ерсә сән

Қалы әзгү болмақ тиләсә өзүң
Йуры әзгүлүлүк қыл, кесилди сөзүм

Киши мәңү болмас бу мәңү аты
Анын мәңү қалды бу әзгү аты

Өзүң мәңү ермәз, атың мәңү ол
Атың мәңү болса, өзүң мәңү ол

Кітап иесі өзіне кешірім сұрайды

АУДАРМА

Тілегім сөз еді ей, данышпан ғалым,
Кейін келетіндер (үшін) сөзімді қалдыру еді.

Ақыл (саналылық) кеш келді (әйтсе де) сенерліктей етіп
айтты, көр:

Сөзден жаңылыссаң, саған зияны тиеді.

Халық тілі жаман сен (туралы) сөйлегей,
Кісі табиғатында күншіл етіңді жегей.

Байқап көрдім: жүгім жеңіл сияқты,
Өз-өзіме: «сөзіңді сөйле, бәрін төк», – дедім.

Қалай деп сұрасаң, айтайын саған,
Сөзімді айтайын, ей, айбынды батыр.

Адам Иаңлуқ аталды жаңылыстан,
Жаңылғаны үшін оған осындай ат берілді.

Жаңылмайтын жан бар ма айтып бер маған,
Жаңылған түмен мың айтайын саған.

Білімділер аз еді, білімсіздер көп,
Санасыздар көп, біл, саналылар – сирек құбылыс.

Білімсіз білімдінің, болды жауы,
Білімсіз білімдіге дұшпандық қылды.

Кісіден кісінің көп айырмашылығы бар,
Бұл айырма білімнен дейді бұл тілім.

Білімдіге арналады бұл сөзім,
Білімсіз тілін білмеймін (түсінбеймін) өзім.

Білімсізбен еш сөзім (ісім) жоқ менің,
Ей дана, өзім, міне, қызметшіңмін сенің.

Саған сөйлеген сөзіме именіп (ұялып),
Өзім, міне, сенен кешірім сұраймын.

Сөз сөйлеуші адасар һәм жаңылар,
Есті (кісі) есітсе, оңдар, түзер.

Сөз мұрындықты түйенің басына ұқсайды,
Түйенің мойны сияқты қалай бұрсаң, солай бұрылады.

Ә.Керімұлы, А.Мұстафа. «Құтадғу білік» жәдігерінің зергтелуі...

Сөзді біліп (түсініп) сөйлейтін кісілер бар көп,
Ондай ерлер мен үшін өте қадірлі.

Барлық игіліктер білімнің пайдасы (арқылы) ол,
Біліммен, мысалы, ашылды көкке жол.

Білімменен сөйле барлық сөзді сен,
Әр кісінің білімімен биік болғанын біл сен.

Жасыл көктен түсіпті қара жерге сөз,
Сөзімен адам өз беделін көтерді.

Кісі көңілі (жүрегі) түпсіз теңіз сияқты,
Білім інжу сияқты түбінде жатады.

Теңізден шығармаса інжуді кісі,
Пайдасы жоқ: інжу ме, әлде жай тас па – бәрібір.

Қара жер астындағы алтын (жай) тас ол,
Егер шықса, бектер басында әшекей (тәж) болар ол.

Білімді білімін шығармаса тілімен,
Нұрлаңдырмас оның білімі жылдар бойы жатса да,

Ақылды, білімді болу жақсы нәрсе,
Егер (қолың) жетсе, пайдалан да, ұшып көкке шық.

Не дер, тыңда, бұл ел, қала бегі,
Ақылға, білімге жеткен кісі.

Әлемді билеу үшін ер парасатты болу керек,
Халықты басуға (тыныштандыруға) ақыл һәм жүрек керек.

Ақылменен тұтты әлемді (алақанында) ұстаған,
Білімменен тыныштандырды халықты билеген.

Әлемге адам келегеннен бері
Парасатты адамдар ізгі тәртіп (саясат) жүргізіп келеді.

Қай дәуірде болса да бұл күннен бұрын,
Білімдіге тиді биігірек орын.

Ақылменен түзелер кісі кемістігі,
Білімменен сүзілер халық бұлғақы.

Бұл екеуімен істі шепше алмасаң, білімді қой,
Қылышқа қол тигіз (қолға ал).

Ақылды, білімді бектер халық басы,
Қылышпенен бітер білігсіз ісі.

Әлемді түту үшін ер парасатты болса жақсы,
Халықты басу (тыныштандыру) үшін ер білімді болса жақсы.

Бұл екеуі біріксе (бір кісі де болса) ол түгел (кемел) адам
болар,
Кемел адам бүкіл әлемді уысында ұстай алар.

Егер сен екі дүниеде де кемел адам болуды қаласаң,
Оған жетудің жолы – қайырымдылық.

Егер ізгі болуды тілесең өзің,
Кел, ізгілік қыл, аяқталды сөзің.

Кісі мәңгі болмас, мәңгі (қалатын) оның аты,
Мәңгі қалды оның бұл ізгі аты.

Өзің мәңгілік емес, атың мәңгілік,
Атың мәңгі болса, өзің (затың) мәңгілік!

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Баргольд В.В. Двенадцать лекций. Сочинения, т. V, М., 1968.
2. Баргольд В.В. Очерк истории Семиречья. Сочинения, т. II, ч. I, М., 1963.
3. Народы Средней Азии и Казахстана, под ред. С.П.Толстова, т. I, М., 1962.
4. Қазақ ССР тарихы. Т. I. Алматы, 1957.
5. Боровков А.К. Из материалов для истории узбекского языка // «Тюркологический сборник», I, 1951.
6. Rahmeti Arat. Kutadgu bilig, I, Metin, İstanbul, 1947.
7. Наджип Э.Н. Исследования по истории тюркских языков XI-XIV вв. М. 1989.
8. Rahmeti Arat. Kutadgu bilig, II, Tercime, Ankara, 1959.
9. Rahmeti Arat. Kutadgu bilig, III, İndeks, İstanbul, 1979.
10. Каримов К. Юсуф Хас Хажиб. Қутадғу билиг. Ташкент, 1971.
11. Құрышжанов Ә. Йүсүп ұлық Хас-Хажиб Баласағұни. Түркістан, 2004.
12. Дербісәлиев Ә. Шыңырау бұлақтар. Алматы, 1982.
13. Сүйіншәлиев Х. Ғасырлар поэзиясы. Алматы, 1987.

Ә.Керімұлы, А.Мұстафа. «Құтадғу білік» жәдігерінің зергітелуі...

14. Наджиб Ә.Н. Регионы и этапы формирования тюркских письменных языков и литератур. Туран, 2007.
15. Besim Atalay, Divanü lûgat it-türk.
16. «Советская тюркология» №4. Баку – 1970, стр.5.
17. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969. стр. 168.

REZUME

**A.KERIMULY, A.MUSTAFA (Turkistan)
BRIEF INFORMATION ABOUT THE LANGUAGE AND HISTORY OF THE
STUDY OF THE POEM "KUTADGU BILIG"**

The article provides a summary of the language and history of the study of ancient literary monument in the Turkic language - a poem Yusuf Balasagun "Kutadgu bilig" (XI cent.) The paper accompanied by samples from the text of the monument - transcription and translation into Kazakh.